

SPRAVODAJKA MESTSKÉHO MÚZEA

RAJEC

2004

ISSN 1335-0692

Na fotografiách časť expozície Mestského múzea v Rajci.

Hore: Papierové bankovky v hodnote 50 a 100 korún československých z obdobia rokov 1919 – 1944.

Predná strana obálky: Dózy lekárske drevené a porcelánové s vrchnákmi. Pochádzajú z I. polovice 20. storočia. Používali sa ako obalový materiál na lekárske prípravky.

Zadná strana obálky: Zástava remeselníckeho spolku z roku 1925. Nosila sa pri rôznych slávnostných príležitostiach, napr. počas procesií.

ZANIKNE RAJECKÉ NÁREČIE?

Miloslav SMATANA

(Správa o jazykovej situácii v Rajci na prelome tisícročí)

1. Ako sme naznačili v jednej z častí nášho seriálu o rajeckom nárečí, najnovšia história jeho výskumu sa začala písať v 80. rokoch minulého storočia. Súčasťou bádania bol terénny výskum a sociolingvistická (nárečová) dotazníková akcia. Obe zložky výskumu sa vzájomne prelínali a dopĺňali: terénna časť vytvorila predpoklad pre rekonštrukciu staršej podoby nárečia v Rajci a potvrdila dynamické nárečové prvky, ktoré určujú charakter jazykového prejavu obyvateľov skúmanej oblasti, sociolingvistická anketa rozšírila sociálny záber bádania, verifikovala známe čiastkové závery a získané údaje z nárečového výskumu a overila pracovné hypotézy o jazykovej situácii v Rajci. Takto sa zvýšila reprezentatívnosť, úplnosť, vedecká spoľahlivosť a presnosť výsledkov celého výskumu.

Výsledky minulých bádání v koordinácii s výsledkami našich najnovších výskumov (heuristické výskumné nárečové akcie v r. 1985 – 1991 a sociolingvistická anketa, ďalej SLA) nielenže vytvorili základ pre opis pôvodnej formy nárečia, ale zdokumentovali aj aktuálnu podobu jazyka na skúmanom území.

V akom stave je nárečie v Rajci a v blízkom okolí mesta? Hrozí mu zánik alebo bude prežívať a fungovať aj v nasledujúcom období? V našej štúdii sa pokúsime nájsť odpoveď na tieto otázky.

2. Na opisovanom nárečovom území funguje súbor podsystemov jedného jazyka, ktoré sú priradené k rôznym komunikačným sféram a sociálnym skupinám, pričom zložkami situácie sú: 1. miestny dialekt, 2. oblastná (regionálna) forma spisovného jazyka a 3. spisovný (najmä písaný) jazyk. Jazykovú situáciu vytvárajú a modelujú jazykové špecifiká (jazykový systém, fungujúca podoba jazyka na skúmanom území, vplyv spisovnej podoby jazyka na bežný hovorený jazyk a pod.) a sociálne zložky. Prienikom týchto komponentov vzniká konkrétna jazyková situácia, ktorej prejavom je formovaná podoba tradičného teritoriálneho dialektu, v našom prípade formovaná podoba rajeckého nárečia (FPRN). V nej sú tlmené (niekedy až silno redukované) nárečové prvky typické pre pôvodnú formu rajeckého nárečia (PFRN), ktoré sa často nahrádzajú jazykovými prvkami inklinujúcimi k spisovnému pólu národného jazyka. FPRN nie je definitívna – vplyvom širších historicko-spoločenských súvislostí sa neustále vyvíja a môže fungovať ako indikátor každej sociálnej zmeny.

PFRN predstavuje akúsi modelovú schému pôvodného nárečového stavu, ktorú máme k dispozícii na základe syntézy doterajších dialektologických výskumov, zachovaných písomných pamiatok a vlastných jazykových skúseností zo skúmaného územia. Predpokladáme, že PFRN dominovala v oblasti Rajeckej doliny (ďalej aj RD) do 50. rokov minulého storočia. Náš príspevok mapuje jazykovú situáciu (o termíne jazyková situácia pozri bližšie napr. Smatana, 1992 alebo 1995) na danom území v poslednej dekáde 20. storočia.

3. Jazykovú situáciu (ďalej aj JS) na rajeckom nárečovom území charakterizujeme pomocou

troch základných kritérií: generačného, sociálneho a teritoriálneho (porov. Smatana, 1990).

3.1. Z generačného aspektu sa jazyk na skúmanom území formuje interferenciou jazykových prejavov troch generačných vrstiev:

1. najstaršej – obyvatelia mesta a blízkeho okolia viazaní na prácu v meste vo veku 60 rokov a viac (1),
2. strednej – obyvatelia mesta a okolia vo veku 35 – 59 rokov (2) a
3. mladej generačnej vrstvy – obyvatelia mesta a okolia vo veku 10 – 34 rokov (3).

3.2. Sociálny aspekt vyjadruje vzťah obyvateľov mesta a ich prípadného pracovného zaradenia v minulosti, resp. prítomnosti, a tým aj zaradenosť do určitej sociálnej vrstvy. Podľa neho sme rozdelili obyvateľov na dve základné skupiny s viacerými podskupinami:

1. staré sociálne rozvrstvenie (dodnes funguje v povedomí najstaršej, čiastočne aj strednej generácie):
 - a) bývalí remeselníci, obchodníci a vlastníci rôznych živností (AA),
 - b) bývalí sedliaci a gazdovia (BB),
 - c) bývalá nemajetná vrstva – sluhovia, robotníci, rôzni pomocníci a pod. (CC);
2. nové (súčasnú) sociálne rozvrstvenie*:
 - a) pracujúci v priemysle (A),
 - b) pracujúci v poľnohospodárstve (B),
 - c) pracovníci v administratíve, zdravotníctve a v oblasti komunálnych služieb (C),
 - d) pracovníci kultúry a školstva (D),
 - e) študenti gymnázia, žiaci učňovských stredísk a základných škôl (E).

(* Poznámka: Toto sociálne rozvrstvenie sa začalo vplyvom spoločenských a politických zmien v 90. rokoch 20. storočia modifikovať a nanovo formovať. Pre náš výskum bol podstatný súveký stav sociálneho rozvrstvenia.)

Okrem tohto rozvrstvenia sociálny aspekt v sebe ďalej zahŕňa pohlavie respondenta (informátora), jeho vzdelanie, povolanie, resp. typ pracoviska, na ktorom pôsobí, a sociálny pôvod rodičov či manžela/manželky.

3.3. Teritoriálny aspekt je modelovaný viacerými okolnosťami.

Teritoriálna izolovanosť rajeckého nárečia (podmienečná geofyzikálnym profilom RD) zaručovala v minulosti jeho relatívne dlhú konzerváciu v takmer nemeniacej sa podobe. V súčasnosti už nemožno hovoriť o izolovanosti rajeckého nárečia (ďalej aj RN). Sociálne zmeny značne ovplyvnili spôsob života a prácu obyvateľov tohto kraja, aj samotný jazykový vývin. Mestečko Rajec je (v minulosti bolo vo väčšej miere) prirodzeným kultúrnym, sociálnym, obchodným a administratívnym centrom tejto oblasti. Pretože dialekty okolitých obcí majú základ v rajeckom dialekte (hoci často obsahujú individuálne jazykové znaky) a zároveň spoluvytvárajú jeho súčasnú podobu, považujeme ich za organickú súčasť RN. Každodenná migrácia obyvateľov obcí za prácou aj ich prirodzený vzájomný kontakt s mestským obyvateľstvom naznačujú, že v meste dochádza k interferencii jestvujúcich podsystemov (čiastkových územ-

ných dialektov), pričom sa ich hlavné znaky koncentrujú v systéme RN.

Opisované nárečie patrí do skupiny severných západoslovenských nárečí. Svojimi osobitnými znakmi tvorí podtyp nárečí označovaných v doterajšej dialektologickej literatúre ako hornotrenčianske nárečia, resp. nárečia severnej časti Trenčianskej stolice – tak napr. v Atlase slovenského jazyka.I (Štolc a kol., 1968). V našej práci označujeme toto nárečie ako rajecké alebo aj nárečie RD. Jeho jadrom je mesto Rajec (ďalej aj Rj) a obce strednej a južnej časti RD (bližšie o zemepisnom rozšírení RN porov. Smatana, 1990, s. 215 – 216).

Okrem základného geografického a z neho odvodeného nárečového členenia teritoriálny aspekt obsahuje aj vzťah bydliska respondenta a miesta jeho trvalého zamestnania. Dostávame štyri základné skupiny:

1. obyvatelia mesta, ktorí nemigrujú, sú zamestnaní (pôsobia) v meste (a),
2. obyvatelia mesta, ktorí denne odchádzajú za prácou (b),
3. obyvatelia okolitých obcí dochádzajúci za prácou do mestského centra (c) a
4. obyvatelia okolitých obcí viazaní na prácu v rodnej obci (d).

Zaradenie skupiny c do SLA zdôvodňujeme jej dostatočnou početnosťou, takže sa teoreticky môže zúčastňovať na formovaní JS v meste (porov. Smatana, 1990, s. 215 – 216).

Zástupcov skupiny d sme do SLA nezaradili. Svojou viazanosťou na rodné (mimomestské) prostredie sa totiž stávajú zložkou, ktorá sa podstatne nepodieľa na formovaní JS v meste.

4. Spracovanie jazykových javov v závislosti od nejazykových faktorov ponúka široké spektrum možností. Kombinácia základných položiek umožňuje separovať jednotlivé aspekty, vytvárať skupiny podľa rozličných kritérií a skúmať ich ako samostatné celky. Tak možno napríklad skúmať základný generačný aspekt a vybraný jazykový/nárečový jav (jazykovú premennú) v závislosti od pohlavia respondenta, sociálneho aspektu, teritoriálneho aspektu, miesta narodenia respondenta, miesta jeho súčasného bydliska, od jeho vzdelania, povolania, typu pracoviska, na ktorom pôsobí a pod.

4.1. Kvôli operatívnejšiemu a detailnejšiemu spracovaniu získaných informácií sme zaviedli tzv. doplnkový údaj, ktorý vyplynul z istých položiek v SLA, resp. sme sa ho pokúsili určiť pri heuristických nárečových výskumoch. Tento údaj pomáha pri orientácii v základných charakteristikách respondentov/informátorov a užšie špecifikuje teritoriálny aspekt tým, že umožňuje dešifrovať vzťah rodiska respondenta a miesta jeho trvalého, resp. súčasného pobytu. Doplnkový údaj tvorí dvojčíslicie, kde prvé číslo udáva pohlavie respondenta (1 = muž, 2 = žena) a druhé číslo vyjadruje vzťah rodiska respondenta a miesta jeho súčasného trvalého pobytu:

ÚZEMIE	VZŤAH MIESTA NARODENIA K MIESTU BYDLISKA	MUŽ	ŽENA
RAJEC	rodák z Rj – žije v Rj	10	20
	rodák z Rj – žije v oblasti RD, nie v Rj	11	21
	rodák z Rj – žije v inej nárečovej alebo zemepisnej oblasti	neskúmame	

OBLASŤ RAJECKEJ DOLINY	rodák z RD (nie z Rj) – žije v Rj	12	22
	rodák z RD (nie z Rj) – žije v oblasti RD (nie v Rj)	13	23
	rodák z RD – žije v inej nárečovej al. zemepisnej oblasti (nie z Rj)	neskúmame	
INÁ NÁREČ. ALEBO ZEMEPIS. OBLASŤ	rodák z inej náreč. – žije dlhší čas v Rj al. zemep. oblasti	14	24
	rodák z inej náreč. – žije dlhší čas al. zemep. oblasti v oblasti RD	15	25
	rodák z inej náreč. – žije v inej náreč. al. zemep. oblasti al. zemep. oblasti	neskúmame	

Dôvodom zašifrovania pohlavia do doplnkového údaju bola aj možnosť vytvoriť tzv. základný sociálny vzorec respondenta/informátora, ktorý predstavuje základnú sociálnu charakteristiku každého účastníka ankyty, resp. výskumu: prvé číslo označuje generačnú vrstvu, nasledujúca dvojica veľkých písmen, resp. jedno veľké písmeno alebo kombinácia rôznych veľkých písmen (tzv. variabilná časť sociálneho vzorca, ktorá presnejšie vystihuje sociálne zaradenie informátora) označuje sociálny status, malé písmeno na treťom mieste charakterizuje respondenta z teritoriálneho aspektu a posledné dvojčíslicie vo vzorci je spomenutý doplnkový údaj (označenie zodpovedá kódovaniu jednotlivých skupín, ako sme ho predstavili v predchádzajúcej tabuľke). Napríklad základný vzorec respondenta v podobe

1 CC a 22 dešifrujeme takto: ide o príslušníčku najstaršej generácie z nemajetnej sociálnej vrstvy (podľa starého sociálneho rozvrstvenia), ktorá bola zamestnaná v meste, nie je rodáčka z Rj, ale narodila sa v niektorej z obcí RD a už dlhší čas žije v Rj.

4.2. V terénnom nárečovom výskume sme získali nahrávky približne 60 informátorov z Rj i okolitých obcí. Sústredili sme sa na najstaršiu generáciu, no urobili sme aj prieskumnú sondu medzi príslušníkmi strednej a mladšej generácie, pričom sme dbali na sociálnu rôznorodosť informátorov.

4.3. SLA sa po starostlivom výbere zúčastnilo 161 osôb, z toho 70 mužov (43,5 %) a 91 žien (56,5 %). Toto množstvo sa vzhľadom na počet obyvateľov Rj javí ako dostatočné (porov. podobné výskumy, napr. Krčmová, 1981; Patráš, 1990; Slančová, 1990).

Menší výber reprezentantov staršieho sociálneho rozvrstvenia (teda aj staršej generácie) bol podmienený ich postačujúcim zastúpením v terénnych nárečových výskumoch.

4.4. Získané údaje boli spracované v dvoch kvalitatívne odlišných fázach.

V prvej, kvantitatívnej fáze sme zisťovali percentuálne zastúpenie jednotlivých jazykových premenných. Na prezentáciu výsledkov tejto fázy sa dajú využiť stĺpcové alebo kruhové diagramy (napr. celkové zastúpenie respondentov vo vzťahu k základným aspektom).

Kvalitatívne hodnotnejšou, no aj náročnejšou časťou bola druhá fáza, v ktorej sme kombinovali získané kvantitatívne údaje s niektorým z nosných aspektov vplyvajúcich na jazykový prejav obyvateľov. Môžeme tak sledovať kvantitatívnu závislosť zvolenej jazykovej premennej od sociálneho či generačného aspektu, od pohlavia, od územného aspektu a pod.

5. Charakteristické znaky PFRN a ich transformácia do FPRN

V ďalšej časti príspevku predstavíme základné nárečové znaky PFRN a ich postupnú transformáciu do FPRN. Príčinnosť jednotlivých zmien neopisujeme komplexne: takýto opis a charakteristika si vyžadujú samostatnú štúdiu.

5.1. Vokalizmus vo výsledkoch SLA

a) Reflexy za tvrdý a mäkký jer po labiálnych konsonantoch

Za staré jery vznikla vokalizáciou na celom území jediná triednica: *-e-*. Takýto pomerne vyrovnaný stav sme zaznamenali vo všetkých generačných i sociálnych vrstvách. Výnimku tvorí tá časť najmladšej a strednej generácie, ktorá na istý čas stratila kontakt so skúmaným územím (štúdium, práca mimo rodného regiónu a pod.), a vrstva občanov pracujúcich v meste vo sfére kultúry a školstva. Ukazuje sa tu nová tendencia používať popri pôvodných tvaroch s jerovou triednicou *-e-* spisovné tvary *chrbát*, *von*, *ocot*, *raž*, *lan*, *vo vode*, *odo mňa*, *gu kostolu* a pod.).

Situáciu bližšie ilustruje napr. používanie jazykovej premennej v prípade *chrbát/chrbet*. (porov. tabuľky č. 1 – 4 dokumentujúce kvantitu jednotlivých jazykových foriem v závislosti od základných aspektov). Spisovnú podobu *chrbát* používa v bežnom jazykovom prejave 120 (75 %) respondentov, nárečovú podobu *chrbet* 39 (24 %) respondentov, využívanie oboch týchto foriem označili dvaja respondenti.

Tab. 1: Generačný aspekt – jazykový jav

	chrbát	chrbet	obe
1	47,1 %	52,9 %	–
2	70,9 %	29,1 %	–
3	80,9 %	16,9 %	2,2 %

Tab. 2: Teritoriálny aspekt – jazykový jav

	chrbát	chrbet	obe
a	73,5 %	25,6 %	0,9 %
b	62,5 %	25 %	12,5 %
c	75 %	25 %	–

Tab. 3: Pohlavie – jazykový jav

	chrbát	chrbet	obe
M	68,6 %	28,6 %	2,8 %
Ž	79,1 %	20,9 %	–

Tab. 4 Sociálny aspekt – jazykový jav

	chrbát	chrbet	obe
st. soc. rozvr.	33 %	–	–
A	72 %	26 %	2 %
B	16,5 %	67 %	16,5 %
C	75,8 %	24,2 %	–
D	92,9 %	7,1 %	–
E	82,7 %	17,3 %	–

b) Reflexy za tvrdý a mäkký jer po iných ako labiálnych konsonantoch (čísla udávajú počet respondentov, ktorí používajú tvar uvedený pred pomlčkou): *doska* – 65, *deska* – 89, obe formy – 7; *kotol* – 76, *kotel* – 85.

c) Reflexy za tvrdý a mäkký jer v slovtvornom sufixe *-ъкъ, -ькъ*: *piesok* – 64, *piesek* – 93, obe formy – 4; *cesnak* – 44, *cesnek* – 113, obe formy – 4.

d) Reflexy za tvrdý a mäkký jer v gen. pl. fem. subst. *hrušiek* – 157, *hrušek/hrušék* – 2, *hrušiék* – 2; *sviečiek* – 33, *svieček* – 38, *sviečok* – 89, *sviečiék* – 1; *stoviek* – 116, *stovák* – 32, *stovek* – 6, *stoviek* i *stovák* – 2, *stovék* – 4, *stoviék* – 1.

Výsledky ukazujú na mierne prevládajúcu formu nárečových tvarov. Ich predstaviteľmi sú obyvatelia mesta zo staršej a strednej generačnej vrstvy, obyvatelia okolitých obcí a z predstaviteľov mladej generácie najmä obyvatelia vidieka. Spisovné formy najviac využívajú pracujúci v oblasti kultúry a školstva.

e) Vkladné vokály v prípadoch *viator*, *svokor*, *kmotor*; *tehiel*, *ihiel*:

viator – 74, *vieter* – 82, obe formy – 5;
kmotor – 70, *kmoter* – 91;

tehiel – 43, *tehál* – 55, *tehél* – 1, *tehel* – 7, *tehiel* i *tehál* – 1, *tehlí* – 1, *tehiel* i *cehiel* – 1, *cehel* – 19, *cehiel* – 25, *cehél* – 5, *cehál* – 3 (odpovede na túto otázku umožňovali sledovať aj výskyt asibilácie); *ihiel* – 126, *ihel* – 21, *ihél* – 5, *ihál* – 3, *ihel* aj *ihál* – 3, *ihíel* – 1.

f) Reflexy za *ort-*, *olt-* v prípadoch typu *ražeň*, *rásť*, *lokeť*, *vlaňi*:

ražeň – 143, *rožeň* – 16, *ražeň* i *rožeň* – 2;
rásť – 101, *rásč* – 36, *ruosť* – 2, *ruosc* – 6, *rásč* i *ruosc* – 7, *rvośc* – 3, *rásť* i *ruosť* – 4, *rásť* i *rásč* – 1, *ruosť* i *ruosc* – 1;
lokec – 52, *lakec* – 11, *lokeť* – 73, *lachtet* – 2, *lokeť* i *lachtet* – 1, *lokec* i *lakec* – 2, *lakeť* – 12, *lakec* i *lokeť* – 3, *lokec* i *lokeť* – 4, *lokeť* i *lakeť* – 1;
loňi – 8, *laňi* – 1, *vloňi* – 45, *vlaňi* – 96, *loňi* i *vlaňi* – 6, *laňi* i *vloňi* – 1, *laňi* i *vlaňi* – 1, *loňi* i *vlaňi* – 2, *vloňi* i *vlaňi* – 1.

Uvedený stav signalizuje tendenciu mladšej generácie používať tvary inklinujúce k spisovnému pólu: (*v*)*laňi*, *lakeť* a pod.

g) Reflexy za nosovku *ę*:

1. V krátkej pozícii po labiálnych konsonantoch:

mäso – 29, *maso* – 71, *meso* – 59, *meso* i *maso* – 2;
pamac – 24, *pamet* – 77, *pamec* – 6, *pomac* – 1, *pamac* i *pamet* – 1 (v tomto prípade bol sledovaný aj výskyt asibilácie);
hovädzi – 29, *hovadzi* – 63, *hovedzi* – 68, *hovadzi* i *hovedzi* – 1;
pät – 46, *peť* – 84, *pac* – 27, *pať* – 1, *pať* i *peť* – 1, *pac* i *peť* – 2.

Pri tomto type sa najväčšmi prejavovalo preceňovanie spisovného jazyka, a to hlavne u mladších respondentov, čo vyplýva pravdepodobne z toho, že spisovné jazykové povedomie je v škole (najmä v písomných prejavoch) vedome pestované, a preto tu evidujeme akúsi neschopnosť odpútať sa od spisovného úzu.

2. V dlhej pozícii po labiálnych konsonantoch:

piati – 138, *piaci* – 17, *paci* – 3, *pacovia* – 1, *päti* – 1, *péti* – 1;
viac – 87, *vác* – 86, *viacej* – 60, *vác* – 1, *viac* i *viacej* – 6, *viac* i *viacej* – 1;

3. V dlhej pozícii po iných ako labiálnych konsonantoch:

d'esiať – 137, *d'esiaci* – 1, *dzesiaci* – 21, *dzesacovia* – 1, *d'esiať* i *dzesiaci* – 1.

(Pokračovanie na strane 12.)

MOŽNO 350 MILIÓNOV ROKOV VTESNAŤ DO JEDNÉHO DŇA?

Ružena RYBÁRIKOVÁ

Verte alebo neverte, je to možné. Stačí si zvoliť vhodnú cyklotrasu alebo pešiu túru malebnou Rajeckou dolinou a všímať si nielen krásne scenérie, ale aj kamene a skaliská, ktoré ich vytvárajú. Ak sa vám navyiac podarí určiť vek týchto skál, teda geologické obdobie, v ktorom vznikali, na otázku z nadpisu budete môcť odpovedať kladne.

Podme to teda spolu skúsiť.

Najstaršími horninami, s ktorými sa môžeme stretnúť v pohoriach, lemujúcich Rajeckú dolinu sú horniny **kryštalinika**. Pod týmto pojmom sa skrývajú i laickej verejnosti známe žuly, ruly, diority, gabrá a ich rôzne ekvivalenty. Sú staré 350 miliónov rokov (podľa niektorých geológov i viac) a vznikli v **prvohorách (paleozoiku)**.

Budujú niektoré hrebene Lúčanskej Malej Fatry, napr. Veľkú lúku, Hornú lúku, Veterné, Kopu.

V období mladších prvohôr prebiehal v Karpatskej oblasti horotvorný proces, tzv. **variské vrásnenie**. Počas neho došlo k vytlačeniu – vyvrásneniu materiálu zo starej geosynklinály – rozsiahlej prehĺbeniny v zemskej kôre. Vrásnivité pohyby boli sprevádzané prienikom žulových más z veľkých hĺbok bližšie pod povrch. Postupným tuhnutím magmy a jej kryštalizáciou vznikali horniny kryštalinika. Stali sa základom – jadrom väčšiny našich pohorí.

Kryštalické horniny sú zložené z viacerých minerálov. Napríklad v žule vieme i voľným okom rozlíšiť sklovitý kremeň, mliečny živec, striebřisté alebo tmavohnedé lesklé lupienky sludy, tmavý amfibol.

O niečo mladšími horninami v našej doline sú pieskovce a bridlice permu. **Perm** je najmladším obdobím prvohôr a jeho horninové typy sú staré 230 až 280 miliónov rokov. V tomto období bolo v našich zemepisných šírkach suché a horúce podnebie. Krajina mala charakter púšte s chudobnou flórou. Vyvýšené skaliská boli vystavené intenzívnemu zvetrávaniu, vznikali rôzne veľké úlomky hornín. Ich postupným ukladaním na úpätiach a v údoliach a spevňovaním vznikali horniny permu.

Dokladom toho sú stráňavské a kamenoporubské súvrstvia rôznych zlepcov a piesčitých bridlic. Majú pestré červené a fialové sfarbenie s nazelenalými odtieňmi, čo je dôkazom púštnych podmienok. Budujú napríklad kopec Žiar medzi Stránskym a Medzihorským potokom. Stretnúť sa s nimi môžeme aj v zárezoch Porubského potoka a v odkryvoch Porubskej doliny. Upútajú výrazným červeným sfarbením hneď za poslednými domami obce, vyskytujú sa po oboch stranách doliny až po horáreň.

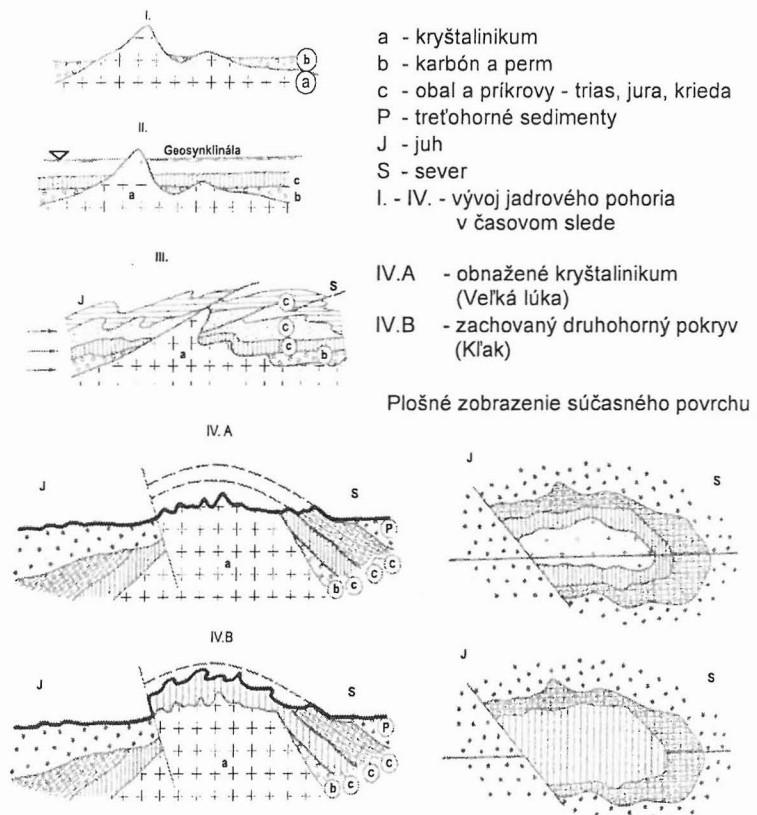
Druhoory (mezozoikum) trvali 165 miliónov rokov a boli obdobím relatívneho klľudu. Naše územie bolo v tomto dlhom geologickom období súčasťou rozsiahlej geosynklinály, za-

plavenej morom Thetis. Najväčší rozsah a hĺbku dosahovalo v starších druhohorách, v **triase**. Na dne mora sa počas 38 miliónov rokov pokojne ukladal prevažne jemnozrnný materiál, sedimentovali vápenaté i kremenité schránky morskej fauny a flóry. Tak sa vytvárali podmienky pre vznik mohutných komplexov vápencov a dolomitov. Podobné podmienky boli aj v stredných druhohorách, v **jure**, ktorá trvala 57 mil. rokov.

Počas jury však bolo more plytkejšie a malo i menší rozsah. Najmladšie obdobie druhohôr, **krieda**, trvalo až 70 miliónov rokov. Začiatkom kriedy došlo k ďalšiemu ústupu mora, no naše územie bolo ešte stále morským prostredím. Až vo vrchnej kriede sa i v našom priestore výrazne aktivizovali horotvorné procesy. Vyvrcholilo **alpínske vrásnenie**, významný horotvorný cyklus, kedy sa z mora „vynorili“ dnešné Alpy i Karpaty a vápencovo-dolomitické komplexy sa stali súšou. More ustúpilo na sever a na juh, kde sa jeho zbytky zachovali len v hlbších panvách, vybiehajúcich medzi vyvýšenými pohoriami.

Takto vznikli i jadrové pohoria Západných Karpát, časťou ktorých je i naša republika. Ak sa pozrieme na geologickú alebo horopisnú mapu Slovenska, ľahko tieto pohoria identifikujeme ako oblúk horstiev, ktoré začínajú Malými Karpatami, pokračujú Považským Inovcom, Strážovskými vrchmi, Veľkou i Malou Fatrou, Vysokými Tatrami, Nízkymi Tatrami a končia Braniskom.

Vznik a vývoj jadrových pohorí v časovom slede je zrejмый z nasledovných obrázkov:

Vyvýšené horské pásma boli vystavené vplyvu slnečného žiarenia, vody, ľadu, vetra, pôsobeniu fauny a flóry i chemických procesov. Tým dochádzalo k ich postupnému rozrušovaniu – erózii. Jej intenzita, najmä v centrálnych častiach pohorí, dosiahla takého stupňa, že došlo k obnaženiu kryštalického jadra. Príkladom sú vyššie spomenuté hrebene Malej Fatry. Niekde však druhohorné morské sedimenty zostali zachované, odolali eróznej činnosti, a tak dnes vystupujú na povrch v podobe vápencových a dolomitických brál i súvislejších horských pásiem.

Príkladom je pásmo Strážovskej hornatiny, ktoré lemuje Rajeckú kotlinu zo západu. Z výraznejších vrcholkov Lúčanskej Malej Fatry je to dominanta našej doliny, 1 351 m vysoký Kľak, Kozol i Sokol nad obcou Ďurčína. Vápence a dolomity pôsobia monotónnym, nevýrazným dojmom. Ich vzhľad však aspoň trochu spestrujú pomerne časté nálezy otláčkov typickej fauny druhohorných morí – amonity a belemnity. (Pozri Spravodajcu 1/1993, 1/2003).

Triasové vápence v okolí Rajeckej doliny sú chemicky pomerne čisté. Dosahujú mocnosť až okolo 200 m, čo vytvára priaznivé podmienky pre vývoj nielen povrchových, ale aj podzemných krasových foriem. Plošné rozšírenie vápencov je však často prerušované tektonickými poruchami, na ktoré sú viazané hlboké údolia. Napriek tomu sa vytvorilo niekoľko menších krasových systémov. Hodno spomenúť menšie jaskyne v Porubskej doline a v Ďurčinej.

Najmä medzi staršími ľuďmi je známa povest' o kohútovi, ktorý sa zatúlal do jaskyne v Porubskej doline a objavil sa po niekoľkých dňoch v Ďurčinej. Poriadne vychudnutý, no živý. Ľudia na základe toho došli k záveru, že existuje prepojenie podzemného jaskynného systému a kohút je jeho objaviteľom.

Bohužiaľ, už spomenutá izolácia vápencových kryh, navzájom oddelených hlbokými dolinami, s určitou vylučuje túto možnosť.

Súvislý pás dolomitov triasového veku buduje úpätie Strážovských vrchov od južného okraja Šuje až okraj Fačkova. Súčasťou tohto pásma je aj Srnák, v okolí ktorého je viacero povrchových lomov na ťažbu tejto suroviny.

Dolomity sú tu spravidla svetlosivé, žlté, biele, niekedy až mliečne. Preto je niekedy ťažké odlíšiť ich od svetlosivých vápencov. Bežnou pomôckou na rozlíšenie týchto horninových typov je zriadená kyselina chlorovodíková. Ak ňou pokvapkáme čistý vápenec (CaCO_3), bude reagovať jemným šumením, lebo sa uvoľňuje oxid uhličitý (CO_2). Naopak, ak pokvapkáme čistý dolomit (MgCO_3), k reakcii nedochádza, šumenie nepozorujeme.

Ak je v zime dostatok snehu, po vápencoch a slieňovcoch jurského veku sa lyžujeme v Rajeckej Lesnej. V Čičmanoch brázdime nielen jurské, ale aj mladšie vápence a slieňovce kriedového veku. Asi také, aké budú napríklad aj 728 m vysokú Dubovú, hladko modelovanú dominantu, ktorá chráni kúpalisko Veronika od severozápadu.

Tret'ohory (terciér) sa delia na staršie (paleogén) a mladšie (neogén). V paleogéne bola naša kotlina ešte zaliata morom. More však bolo podstatne plytkejšie ako v druhohorách, častejšie menilo svoju hĺbku i rozsah. To malo vplyv na veľkú rozmanitosť sedimentov, ktoré sa v ňom ukladali. Preto sa dnes môžeme stretnúť napríklad s tret'ohornými zlepcami, ktoré vznikli stmelení valúnkov a úlomkov hornín väčších ako 2 mm, ale aj s ílovcami, ktorých zrníčka sú menšie ako 0,002 mm.

Veľmi známe sú zlepence z neďalekej horskej skupiny Súľovské skaly. Meno dostali podľa obce Súľov a v odbornej literatúre sa označujú ako súľovské zlepence. Vytvárajú atraktívne prírodné scenérie, bizarné tvary, skalné veže, ihly, okná, hríby. Stretneme sa s nimi na Vranínoch, na Žibride, ale aj popri ceste z Rajca do Považskej Bystrice.

Veľmi pekné tret'ohorné zlepcové skaly súľovského typu môžeme vidieť hneď za obcou Jasenové. Tesne susedia s druhohorným bralom chočského dolomitu. Oba skalné útvary sú od seba vzdialené len okolo 70 m, no vekový rozdiel medzi nimi je asi 150 miliónov rokov. Vynikajúcim identifikačným bodom v teréne je drevený kríž, ktorý oba atraktívne skalné tvary oddeľuje.

Ílovce a ílovité bridlice, u nás zväčša sivomodré sú oproti vápencom a dolomitom podstatne mäkšie horniny. Preto budujú oblé, hladko modelované svahy a kopce.

V okolí Rajca ich poznáme pod miestnymi názvami: Za Nemčekom, Skotňa, Dubie, Diel, Požehy, Rybníky a i. Všetci sme sa s paleogénnym ílovcem stretli napríklad v koryte Rajčanky v úsekoch, kde si rieka zarezala svoje koryto až do skalného podkladu. Na modrý mazľavý „žabec“ určite narazil každý Rajčan, ktorý kopal na svojom pozemku aspoň 5 m hlbokú studňu.

Paleogén je obdobím, ktoré sa datuje na 43 miliónov rokov. V morskom prostredí sa za tento čas stihli v našej doline uložiť sedimenty mocnosti cez 1 310 m.

Vrtom RK – 22 bola totiž overená a zdokumentovaná hrúbka paleogénu neuveriteľných 1 308 m. Prvé prítoky podzemnej vody boli zistené v hĺbke 1000 m, výraznejšie prítoky sa objavili v hĺbkovom rozpätí 1 064 – 1 308 m. Sú to zóny, kde sú vyvinuté tzv. bazálne zlepence. Z nich vystupuje z útrov zeme voda, ktorá plní bazény kúpaliska Veronika. Nad zlepcami sú monotónne, kilometer mocné polohy ílovcov, ktoré sú len ojedinele prerušované tenkými polohami pieskocov.

V **neogéne**, ktorý trval asi 20 miliónov rokov, more ustúpilo na juh. Naša kotlina bola už súšou. Preto horniny tohto obdobia v Rajeckej doline už nenájdeme. Zaujímavé je, že Turčianska, Hornonitrianska, Ilavská, ale aj severnejšie položená Oravská kotlina, boli ešte zaplavené plytkým morom.

U nás sú teda paleogénne ílovce, pieskovce, resp. zlepence prekryté už len štvrtohornými (kvartérnymi) akumuláciami. Ich charakteristickým znakom je, že sú slabo spevnené (možno ich dokonca rozdrobiť medzi prstami) alebo sú nespevnené, sypké. Súborne ich označujeme ako zeminy. A ktoré sú to? Najmä štr-

ky, piesky a jemné povodňové naplaveniny, ktoré ukladajú riečne toky. Hliny so suťovými úlomkami, sute a kamene, ktoré sa vplyvom gravitácie, či prívalových vôd posúvajú z vyššie položených miest a ukladajú sa na úpätiach svahov. Nemôžeme zabudnúť ani na pôdy. Tieto zeminy sú oproti svojim starším kolegyniam – horninám skutočnými mladícami. Majú len niečo cez 1,8 milióna rokov a prakticky vznikajú dodnes. Mechanizmus ich vzniku môžeme „v malom“ pozorovať napríklad po prívalovom daždi v blízkosti horskej bystriny, pri vyústení bočnej dolinky do hlavného údolia alebo po povodniach, keď sa rieka po zaplavení svojho okolia opäť vráti do svojho koryta...

Ak sa naozaj vyberiete po stopách geologických vekov, pribal'te si na cestu okrem turistického mapy i túto zjednodušenú stratigrafickú tabuľku:

	Časové hranice	Trvanie	ÚTVAR		Vrásnenie	
	v miliónoch rokov					
Kenozoikum	1,8	1,8	Kvartér (štvrtohory)		Alpínske	
	22,3	20,5	Terciér (treťohory)	Neogén		
	65	42,7		Paleogén		
Mezozoikum Druhoohory	135	70	Krieda			
	192	57	Jura			
	230	38	Trias			
Paleozoikum Prvohory	280	50	Perm			Variské
	350	70	Karbón			
	395	45	Devón			
	435	40	Silúr			
	500	65	Ordovik			
570	70	Kambrium				
Pre kambrium	2600	2030	Proterozoikum (starohory)			
	4000 (?)	1400 (?)	Archaikum (prahory)			
	4600	600 (?)	Protoplanetárne štádium			

BABÔČKOVITÉ MOTÝLE (*NYMPHALIDAE* SWAINSON, 1827) RAJECKEJ DOLINY

Karol KRÍŽ

Táto čeľaď je zo skupiny denných motýľov najpočetnejšou a zrejme mnohí jej príslušníci patria k najznámejším druhom motýľov vôbec. Patria sem naše najpestrejšie a veľmi hojné druhy, ktoré môžeme nájsť od skorej jari až do neskorej jesene. Dokonca veľa druhov z tejto čeľade prezimuje v štádiu motýľa, takže teoreticky sa so živými jedincami môžeme stretnúť i v zime (napr. v jaskyniach, dutinách stromov, pivniciach, tuneloch, chatách apod.). Lietajú v záhradách, v parkoch, pri cestách, na poliach, v nížinách i vysoko v horách. Do roka mávajú zvyčajne dve a bežnejšie druhy v niektorých teplejších rokoch i tri generácie. Niektoré z nich patria tiež k ťažným motýľom. Vzácnnejšie druhy mávajú v roku iba jednu generáciu. Veľmi dôležitým poznávacím znakom celej čeľade je skutočnosť, že dospelí jedinci (imága) majú predný pár nôh menší, prípadne celkom zakrpatený. Spodná strana pomerne širokých a obyčajne na vonkajšom okraji vykrajovaných krídel býva nenápadne hnedá až hnedočierno sfarbená, čím jedinci pri zložených krídlach splývajú s okolím. Vrchná strana krídel býva zvyčajne veľmi pestro a krásne sfarbená. Toto sfarbenie dodáva spoločne s bizarné vykrajovanými krídlami týmto motýľom nezvyčajný pôvab a krásu. Húsenice bývajú obyčajne pestro sfarbené s čiernym základom a na povrchu tela majú hodne trňovitých výrastkov. Väčšina húseníc týchto druhov žije na burinách (napr. žihľave), takže ide o celkom indiferentné (neškodné) druhy hmyzu. Kukly sú hranaté, pri niektorých druhoch sú na povrchu

ozdobené kovovolesklými škvrnami (zlatej, alebo striebornej farby). Kukly bývajú zavesené dolu hlavou za kremaster (koncová časť kukly). Niektoré druhy prezimujú v podobe nedospelých húseníc. Babôčky patria u nás spoločne so žltáčikom rešetliakovým (*Gonepteryx rhamni* Linnaeus, 1758) k prvým jarným motýľom, ktorých zastihneme už skoro na jar – v marci počas teplých, slnečných dní.

Babôčky sú rozšírené po celom svete. Celkový počet druhov na svete sa dá dosť ťažko odhadnúť, lebo sa stále popisujú nové druhy, ale udáva sa až okolo 5000 druhov. Väčšina druhov patrí k motýľom stredne veľkým, až väčším. Rozpätie krídel kolíše asi od 3 cm do približne 15 cm u najväčších, tropických druhov. Do skupiny babôčiek rátame tiež dúhovce (rod *Apatura*), bielopásovce (rody *Neptis*, *Limenitis*), perlovce (rody *Argynnis*, *Boloria*, *Clossiana*, *Issoria*) a hnedáčky (rod *Melitaea*, *Euphydryas*).

Podľa poslednej Vyhlášky Ministerstva životného prostredia Slovenskej republiky sú niektoré druhy tejto čeľade druhmi chránenými. Na území Slovenskej republiky bolo dosiaľ zistených 43 druhov motýľov tejto čeľade.

V Rajeckej doline sme zatiaľ zistili nasledovných 24 druhov z tejto čeľade motýľov:

Apatura iris Linnaeus, 1758 (dúhovec väčší)

Apatura ilia Denis & Schiffermüller, 1775 (dúhovec menší)

Limenitis populi Linnaeus, 1758 (bielopásovec topoľový)

Limenitis camilla Linnaeus, 1764 (bielopásovec zemolezový)

Nymphalis polychloros Linnaeus, 1758 (babôčka brestová)
Nymphalis antiopa Linnaeus, 1758 (babôčka osiková)
Inachis io Linnaeus, 1758 (babôčka pávooká)
Vanessa atalanta Linnaeus, 1758 (babôčka admirálska)
Vanessa cardui Linnaeus, 1758 (babôčka bodliaková)
Aglais urticae Linnaeus, 1758 (babôčka prhl'avová)
Polygonia c-album Linnaeus, 1758 (babôčka zubatokridla)
Araschnia levana Linnaeus, 1758 (babôčka sieľkovaná)
Argynnis paphia Linnaeus, 1758 (perlovec striebropásavý)
Argynnis aglaja Linnaeus, 1758 (perlovec veľký)

Argynnis adippe Denis & Schiffermüller, 1775 (perlovec fialkový)
Argynnis niobe Linnaeus, 1758 (perlovec sirôtkový)
Issoria lathonia Linnaeus, 1758 (perlovec malý)
Boloria selene Denis & Schiffermüller, 1775 (perlovec dvanástškrvný)
Boloria euphrosyne Linnaeus, 1758 (perlovec jahodníkový)
Boloria dia Linnaeus, 1767 (perlovec najmenší)
Melitaea cinxia Linnaeus, 1758 (hmedáčik mriežkový)
Melitaea diamina Lang, 1789 (hmedáčik čermeľový)
Melitaea athalia Rottemburg, 1775 (hmedáčik skorocelový)
Melitaea aurelia Nickerl, 1850 (hmedáčik veronikový)

OČKÁŇOVITÉ MOTÝLE (*SATYRIDAE* BOISDUVAL, 1833) RAJECKEJ DOLINY

Karol KRÍŽ

Očkáňovité motýle, alebo „očkáne“ priradujú niektorí autori iba ako podčľaď babôčkovitých motýľov (*Nymphalidae*). V rámci našej, slovenskej entomológie sa zvyčajne uvádza ako samostatná čľaď (*Familia*), ktorá vytvára pomerne dost' početnú skupinu našich denných motýľov (*Rhopalocera*).

Na celom svete je popísaných asi 3000 druhov z tejto skupiny, preto je to druhovo bohatá skupina. Na území Slovenskej republiky bolo zatiaľ popísaných 33 druhov a z územia bývalého Československa je zatiaľ hlásených 34 druhov očkáňov. Vyskytujú sa od nížin až po vysoké pohoria (napr. Vysoké Tatry).

Vzhľadovo sa jedná zväčša o malé až stredne veľké motýle s jemnejším a hladkým telom. Spravidla sú nevýraznejšie sfarbené druhy, ktoré zvyčajne majú zo spodnej strany na krídlach rôzne sfarbené a tvarované očká, čo dalo čľaďi i jej slovenský názov.

Majú jemné, krátke a na konci „kyjakovite“ sa rozširujúce tykadlá. Prvý pár končatín je u oboch pohlaví úplne zakrpatený. Oči sú holé, alebo ochlpené. Žilky sú pri korení predného krídla často zhrubnuté, až zdurené. Krídla sú najčastejšie okrovožlté, hnedé, až červeno-hnedé a pri vonkajšom okraji ozdobené rôznym počtom očiek. Motýle lietajú počas dňa.

Húsenice sú tučné, hladké, majú šestnásť nôh. Na konci tela sa zužujú a sú zakončené dvojicou hrotov. Často sú pozdĺžne pruhované. Prezimujú v suchej tráve pri zemi. Živia sa najviac rôznymi druhmi tráv a sú aktívne hlavne v noci. Hospodársky sú úplne bezvýznamné (indiferentné).

Kukly sú bezrohé, bez výbežkov a bývajú zavesené hlavou dole. Inokedy sa húsenice kuklia voľne položené na zemi a celkom ojedinele sa zakukľujú i v zemi.

Iba v tropickej časti južnej Ameriky sa vyskytujú očkáne, ktoré bývajú veľmi pestro sfarbené. Mnohé druhy sa na seba tak ponášajú, že je ich dost' problematické jednoznačne určiť a dokázu to iba odborníci (napr. rod *Erebia*).

My sme zatiaľ zistili na študovanej časti Rajeckej doliny 18 druhov tejto čľaďe. Jeden záznam výskytu druhu

Chazara briseis Linnaeus, 1764 (očkáň skalný) je udávaný v staršej literatúre z okrajovej časti Rajeckej doliny pri obci Turie: (Štrba, M.: 1980, Príspevok k poznaniu fauny motýľov (*Lepidoptera*) Malej Fatry. p. 205, In: Vlastivedný zborník Považia, XIV., p. 201 – 218).

Zoznam druhov, ktoré sme zistili na území Rajeckej doliny:

Melanargia galathea Linnaeus, 1758 (očkáň timotejkový)
Hipparchia fagi Scopoli, 1763 (očkáň medúňkový)
Chazara briseis Linnaeus, 1764 (očkáň skalný) vid'. autor: Štrba Milan
Minois dryas Scopoli, 1763 (očkáň ovsíkový)
Brintesia circe Fabricius, 1775 (očkáň stoklasový)
Erebia ligea Linnaeus, 1758 (očkáň čiernohnedý)
Erebia euryale Esper, 1805 (očkáň červenopásy)
Erebia aethiops Esper, 1777 (očkáň trávový)
Erebia medusa Denis & Schiffermüller, 1775 (očkáň prstovkový)
Maniola jurtina Linnaeus, 1758 (očkáň lúčny)
Hyponephele lycaon Kühn, 1774 (očkáň šedohnedý)
Aphantopus hyperanthus Linnaeus, 1758 (očkáň obyčajný)
Coenonympha pamphilus Linnaeus, 1758 (očkáň pohánkový)
Coenonympha arcania Linnaeus, 1761 (očkáň medničkový)
Coenonympha glycerion Borkhausen, 1788 (očkáň traslicový)
Pararge aegeria Linnaeus, 1758 (očkáň pýrový)
Lasiommata megera Linnaeus, 1767 (očkáň múrový)
Lasiommata maera Linnaeus, 1758 (očkáň jačmienkový)
Lasiommata petropolitana Fabricius, 1787 (očkáň skaliskový)
 (Slovenské názvy motýľov podľa práce „Slovenské mená motýľov“ od prof. Andreja Reipricha.)

BOCIAN BIELY V RAJCI

Eva STANKOVÁ

Už niekoľko rokov sa obyvatelia aj návštevníci Rajca môžu tešiť z pohľadu na komín ozdobený bocianím hniezdom, na ktorom sú naši bieločierni vtáci priatelia. Rajecký pár je jedným z takmer 1300 hniezdiacich párov bociana bieleho (*Ciconia ciconia*) na Slovensku. Vo svete sa bocian biely okrem Európy vyskytuje v Afrike a Ázii, celkový počet bocianov bielych na Zemi sa odhaduje na 160 tisíc párov.

Okrem bociana bieleho u nás hniezdi bocian čierny (*Ciconia nigra*), ktorého možno vidieť loviť aj v okolí Rajca. Na rozdiel od bociana čierneho, ktorý žije skrytým spôsobom života a hniezdi v lese, bocian biely väčšinou obýva priamo ľudské sídla. Hniezdo si stavia na vyvýšenom mieste (komín, stĺp, strecha domu, strom) a využíva aj umelé hniezdné podložky.

Slovenská populácia bociana bieleho, ktorý je sťahovavým druhom vtáka, zimuje v južnej a strednej Afrike, pričom počas ťahu prekonávajú bociany vzdialenosť niekoľko tisíc kilometrov za 20 – 40 dní. O ťahových trasách bocianov sa dozvedáme najmä pomocou ornitologických krúžkov. Na miesta, kde bociany hniezdia, prilietajú skoro na jar, a obsadia spravidla svoje pôvodné hniezdo. Bociany netvorí partnerstvá na celý život, ale sú verné svojmu hniezdu, alebo obci, do ktorej sa po zimovaní vracajú, preto často ten istý pár bocianov hniezdi spolu niekoľko rokov. Niekedy má pár viacero hniezd a strieda ich.

Bocian biely je chráneným živočíchom. Podľa kategórií publikovaných IUCN bocian biely (*Ciconia ciconia*) patrí do kategórie ohrozenosti „menej ohrozený“. Ochrana bociana bieleho a jeho biotopov je zabezpečená Dohovorom o ochrane voľne žijúcich organizmov a prírodných biotopov (tzv. Bernská konvencia), Dohovorom o ochrane sťahovavých druhov voľne žijúcich živočíchov (tzv. Bonnská konvencia), smernicami Európskej únie (smernica č. 79/409/EEC o ochrane voľne žijúcich vtákov, tzv. Birds Directive, smernica č. 92/43/EEC o ochrane prírodných biotopov voľne žijúcich živočíchov a voľne rastúcich rastlín, tzv. Habitats Directive) a niekoľkými ďalšími medzinárodnými dohovormi.

Tento rok bol na jedinom rajeckom hniezde spozorovaný prvý bocian (pravdepodobne samček) 22. marca, samička priletela neskôr – 1. apríla. Po oddychu, úpravách hniezda a párení, zniesla samička niekoľko

vajíčok, na ktorých sedeli striedavo samička aj samček. V máji sa vyliahli mláďatá, porastené jemným páperím a slepé, po niekoľkých dňoch však uhynuli. Pravdepodobnou príčinou bolo daždivé chladné počasie s búrkami (pri dlhotrvajúcom sychravom počasí ani rodičia chrániaci mláďatá svojím telom nezabránia ich podchladeniu). Okrem nepriaznivého počasia býva častým dôvodom úhynu mláďat bociana v prvých týždňoch života otrávená potrava (chemizáciou v poľnohospodárstve je otrávená aj korisť bocianov). Mláďatá sa tiež

často na hniezde zamotajú do špagátov, porania sa drôtimi a iným materiálom, ktorý rodičia priniesli spolu s konárkami pri dostavbe hniezda. U starších, lietajúcich mláďat, a u dospelých jedincov, dochádza k stratám bocianov kvôli nárazom do vedení, zrážke s autom (nezriedka bývajú zrazené jedince loviace v priekopách pri ceste), častý je úhyn na tzv. stĺpoch smrti. Sú to stĺpy elektrického vedenia, v krajine si na tieto vyvýšené miesta s obľubou sadajú vtáky, pričom ich môže poraniť alebo usmrtiť elektrický prúd. Na elektrickom stĺpe zahynul v Rajci aj jeden z mladých bocianov v roku 2002. Predpokladá sa, že 70 % bocianov zahynie v prvom roku svojho života. Počas jarného a jesenného ťahu môže bocianom uškodiť nepriaznivé poča-

sie ale aj odchyt a lov bocianov, ktorý je tradíciou v niektorých afrických štátoch.

Napriek všetkým nástrahám, ktoré číhajú na bociany počas ich približne desaťročného života, rozhodujúcou pre výskyt a rozmnožovanie bocianov je ponuka potravy. Bocian sa v prvých týždňoch po prilete živí najmä žabami, neskôr loví aj hraboše, hmyz, ryby, dážďovky a iné živočíchy, ktoré si vyhľadáva na mokrych lúkách, pasienkoch, na poliach a brodením sa vo vode. Pre bociana je dôležitá prítomnosť zamokrených plôch v okolí jeho hniezda, aby dokázal pre seba aj mláďatá zabezpečiť dostatok potravy. Práve vysušanie zamokrených pôd a kolektivizácia poľnohospodárstva (scel'ovaním pozemkov zanikali medze, remízky, vznikali veľké lány, na ktorých bocian po vyrastení plodín nemohol loviť), boli v minulosti spolu so zhoršujúcim sa stavom životného prostredia hlavnou príčinou úbytku bocianov u nás. Najnižšie stavy bocianov boli zaznamenané v 80. rokoch, v súčasnosti vďaka mnohým ochranným opatreniam je počet bocianov opäť vyšší.

Počet hniezdiacich párov bociana bieleho sa u nás aj vo svete zisťuje počas sčítaní hniezd. Celoslovenské sčíta-

nie sa realizuje každoročne, pričom sa zisťuje počet hniezd a umelých hniezdnych podložiek, umiestnenie hniezda (či ide o komín, strechu, strom a pod.), ďalej počet obsadených hniezd, počet vyvedených mláďat a prípadne ďalšie podrobnosti a zaujímavosti. V roku 2003 bol zistený počet obsadených hniezd 1356, zahniezdilo 1250 párov, vyvedených bolo 2686 mláďat.

Rok 2004 je rokom medzinárodného sčítania bocianov, do ktorého sa zapája aj Slovensko. Škoda, že práve v tomto roku budeme za Rajec uvádzať nulový počet vyvedených mláďat. Okrem Rajca je v okrese Žilina ešte 5 obcí s hniezdiacim bocianom bielym, vo väčšine prípadov bolo hniezdenie úspešné, ale napr. vo Višňovom kvôli pádu hniezda tiež ostali tento rok bez mláďat. Okrem obcí s obsadeným hniezdom je v našom okrese evidovaných niekoľko dedín, v ktorých bocian hniezdil v minulosti, napr. Ďurčiná, kde bolo hniezdo na strome.

Bocian biely vďaka svojmu spôsobu života (hniezdenie v intravilánoch obcí) patrí u nás k živočíchom s najpresnejšími údajmi o jeho výskyte a početnosti. Okrem výhody jednoduchého pozorovania a sčítavania má prítomnosť bociana v blízkosti ľudských sídiel ekovýchovný význam. Preto aj predpokladaná prekládka hniezda z ko-

mína rodinného domu v centre Rajca (ktorého majiteľovi bocian znečisťuje pozemok) na iné miesto, bude rešpektovať požiadavku umiestniť bocianie hniezdo, resp. umelú hniezdnu podložku, na mieste ľahko viditeľnom obyvateľmi. V najbližšom období by mali byť stĺpy niektorých úsekov elektrických vedení v okolí Rajca zabezpečené hrebeňovými zábranami proti poraneniu vtáctva. Avšak hocijaké opatrenia a pomoc bocianom by boli zbytočné, keby v okolí Rajca nebolo dost' biotopov poskytujúcich bocianovi potravnú základňu. Dostatok potravy bude v budúcnosti jednou z najdôležitejších podmienok pre obsadenie rajeckého bocianieho hniezda.

Keďže bocian biely je medzi ľuďmi známy nielen ako symbol šťastia, ale najmä ako vták prinášajúci bábätká, ostáva len dúfať, že tohtoročné prázdne hniezdo sa neprejaví poklesom narodených detí v Rajci, a že budúci rok sa budeme opäť tešiť z mladých bocianov na rajekom hniezde.

Literatúra:

1. IUCN, 1995: *IUCN Red List Categories. Prepared by IUCN Species Survival Commission. 21 pp.*
2. Hume, Rob, 2004: *Vtáky Európy. Ikar, a.s., Bratislava, 448 pp.*
3. Fulín, M., 2003: *Informačný spravodaj Bocian biely 1/2003, ZO SZOPK Bocian, Moldava nad Bodvou*

ALEXANDER MATUŠÍK

Jana PAULÍNYOVÁ

Narodil sa 20. marca 1920 v Rajci ako najmladšie, piate dieťa v rodine Jozefa a Vilmy Matušíkovcov.

Otec Jozef sa narodil v roku 1874 vo Varíne. Bol vyučený holič, ale známy bol ako rezbár – naturalista. Dnes máme možnosť vidieť jeho práce: svätá Anna s Máriou, socha mŕtveho Ježiša (v kostole počas Veľkej noci), pastieri a ovečky z rajeckého vianočného betlehemu. Všetky spomínané práce sú v kostole sv. Ladislava v Rajci.

Urobil mnoho ďalších prác v rámci Československej republiky. Často vrezával na objednávky napr. pre profesora Dr. Prunara do Klatov a okolia.

Jeho najznámejšia práca – socha pomäteného žida Eliáša pravdepodobne skončila v Izraeli. Niektoré práce zostali v rodine, 14 obrazové krížové cesty sú napr. v okrese Brezno.

Ako prvý v tejto doline pestoval ruže a každý rok vždy prvú ružu venoval manželke so slovami „Ruža ruži“.

Matka Vilma Matušíková, rod. Mináriková, pochádzala z Považskej Bystrice. Napriek tomu, že bola ženou v domácnosti, ovládala 5 svetových jazykov a do vysokého veku pravidelne čítavala najmä dennú tlač. Obaja manželia sú pochovaní v Rajci.

Rodičia venovali veľkú pozornosť výchove a vzdelávaniu svojich detí.

Najstarší Ľudovít (1907) sa vzdelával v hebrejskej škole. Ovládala niekoľko svetových jazykov. Bol elektroinžinierom. Vladimír (1911) bol správcom nemocnice v Levoči. Sestra Berta (1913) pracovala ako modistka

v Považskej Bystrici. Najmladší Alexander (1920) bol stredoškolský profesor.

Alexander (alebo Šani, ako ho prezývali) absolvoval reálku (dnešné gymnázium) v Žiline. Už ako prvák sa vedel orientovať v cestovnom poriadku, čítal a písal pred vstupom do školy. Po skončení stredoškolského štúdia bol prijatý na Masarykovu univerzitu, prírodovedeckú fakultu do Brna, odbor prírodnej vedy a zeme-
písa.

V r. 1939 sa brány českých vysokých škôl zatvárajú pre všetkých študentov a mladý Alexander odchádza študovať do Bratislavy – do 2. ročníka Univerzity J. A. Komenského na prírodovedeckú fakultu, rovnaký odbor ako v Brne.

Okrem povinných prednášok svojho študijného smeru absolvoval i rôzne iné prednášky najmä z biológie a psychológie. Zároveň študoval aj na Slovenskej vysokej škole technickej v Bratislave banské inžinierstvo (skončil 4 semestre).

Skúšky absolvoval u rôznych významných pedagógov, navštevoval fyzikálne prednášky u jediného československého nositeľa Nobelovej ceny profesora Františka Heyrovského.

Alexander ovládal francúzštinu, nemčinu, latinčinu. Po skončení vysokoškolského štúdia pôsobil ako asistent v Geografickom ústave Dionýza Štúra v Bratislave a bol prvým Slovákom – asistentom u profesora Andrusova. Jeho vedomosti majú polyhistorický charakter. Sú z rôznych oblastí a predovšetkým jeho podrobné po-

známky (najmä v jeho prípravách na vyučovanie) nás presvedčia o znalostiach rôznych problematik.

Zaoberal sa geológiou, botanikou, zoológiou – ornitológiou, entomológiou, psychológiou, mineralógiou, petrografiou, paleontológiou.

Hrával aj divadlo. Za postavu lakomca v hre Lakomec získal uznanie od vtedajšieho predsedu komisie – p. Bagara. Hral na harmonike, husliach, vyznal sa v umení.

V r. 1950 sa oženil. Jeho manželka Vilma, rodená Horníková pochádza z Kuneradu.

Jej otec bol faktorom grófa Mikuláša Balestrényho – posledného majiteľa zámku v Kunerade, ktorý odkúpil od rodiny Popperovcov z Bytče lesy a kaštieľ staval od r. 1910 do 1914. Matka bola domáca, mali 4 deti, pani Vilma bola tretia v poradí.

Mladí manželia Matušíkovci žijú v Rajci v rodinnom dome. Vzhľadom k tomu, že zostali bezdetní, aktívne sa venujú rôznym športovým aktivitám i rôznym oblastiam kultúrneho života. Pani Vilma pracuje ako kultúrna pracovníčka, riaditeľka Osvetovej besedy v Rajci (dnes MsKS), ovláda nemecký jazyk. Alexander pracuje ako učiteľ. Vyučuje biológiu, zemepis, prírodopis, dejepis, matematiku, pracovnú výchovu.

Náležitú pozornosť venuje mladým ľuďom i v čase voľna. So skupinou záujemcov podniká rôzne geologické výpravy do širokého okolia.

Tieto pozorovania sú zhrnuté aj v jeho prácach, ktoré sú uložené v depozite múzea.

Bol členom ochrancov prírody, členom Socialistickej akadémie, členom Orgánu štátnej pamiatkovej starostlivosti a ochrany prírody.

Sledoval a spracúval rôzne javy:

– sledoval silu a množstvo vyvierajúcej vody, ktorá bola neskôr zachytávaná a vypracoval podklady pre výstavbu vodovodu v Rajci

– v r. 1960 podal návrh (spolu s profesorom Štollmanom) na vyhlásenie Kľaku a jeho okolia za CHKO

– spísal názvy ľudových i zemepisných názvov chotárov v okolí Rajca, zaznamenal tvar chotára, jeho mineralogické zloženie a jeho použitie (lúka, orná pôda a pod.). Chotáre boli zaznamenané presne i podľa katastra.

– sledoval flóru a faunu Rajeckej doliny

– napísal divadelnú hru – skeč: „Halt, Silvester!”

V 50-tych rokoch mal odísť do latinskej Ameriky učiť na slovenské gymnázium.

V r. 1949–1956 pôsobil v Brezne. Bol vedúcim školského oddelenia a súčasne riaditeľom učňovskej a ekonomickej školy, ktoré boli sústredené pre mostáreň v Brezne.

Od r. 1957 pôsobil už v Rajci (krátky čas učil v Žiline). Zomrel 28.10.1986, pochovaný je na cintoríne v Rajci.

Alexander Matušík je jednou z najvýznamnejších osobností pôsobiacich v Rajci v 20. storočí.

Jeho schopnosti a vedomosti sa stali studňou poznania pre mnohých študentov s ktorými pracoval, ktorých učil.

ZANIKNE RAJECKÉ NÁREČIE?

Miloslav SMATANA

(Pokračovanie zo strany č. 5)

Výslovnosť hlásky *ä* je zachovaná u staršej generácie (najviac na juhu RD), no tendencia vyslovovať na jej mieste *a*, resp. *e* je evidentná: *peť* (RD), *pac* (Rj), *naspieť*; *maso* (RD – staršia generácia), *meso* (Rj, niekedy aj iné obce – mladá generácia) a pod. V Rj sme výslovnosť *ä* zaznamenali len sporadicky, v obciach severne a severozápadne od Rj sme výslovnosť *ä* nezaznamenali vôbec. U strednej a mladej generácie zanikol reflex *ä* (za pôv. nosové *e* v krátkej pozícii) na celom území RD. Pôvodný 6-členný systém krátkych samohlások, kde proti nízkemu zadnému vokálu a stál nízky predný vokál *ä*, sa zmenil na 5-členný.

5.2. Konsonantizmus vo výsledkoch SLA

a) Jedným z najvýraznejších a najdynamickejších znakov RN je prítomnosť asibilácie. Na juh od Rj asibilácia postupne mizne. Výskyt asibilácie patrí k tým znakom, ktoré vydeľujú južný variant RN (obce Čičmany, Fačkov – ďalej Či, Fa) oproti ostatným obciam s RN.

Výskyt asibilácie je podľa výsledkov ankety nasledujúci:

– skupiny *te, *de: *d'esat/dzesac* (porov. vyššie – 5.1., g3),

– skupiny tь, дь: *lakeť* (porov. vyššie – 5.1., f); *tma* – 96, *cma* – 53, *tma* i *cma* – 12,

– skupiny *ti, *di: *d'eťi* – 105, *dzeci* – 52, *d'eťi* i *dzeci* – 4; *za hod'inu* – 95, *za hodzinu* – 55, obe formy – 11; *hňeť* – 103, *hňec* – 51, obe formy – 7.

Asibilácia je pevne zakotvená v najstaršej generačnej vrstve obyvateľov spomenutých obcí RD aj samotného Rj. Často pretrváva i v strednej, menej u mladej vrstvy obyvateľov. Jej menšiu frekvenciu (v porovnaní s frekvenciou v obciach) sme zaznamenali u predstaviteľov mladej generácie v meste. Prítomnosť asibilácie je závislá od charakteru rozhovoru a situácie komunikačného aktu. Asibilácia je rozšírená najmä medzi tými predstaviteľmi mladej generácie, ktorí nestratili kontakt s rodným prostredím, a objavuje sa dokonca aj u mladších rodákov z Rajca, vracajúcich sa po dlhšom čase do rodného kraja.

b) Ďalšou typickou črtou je zmena slabičného *l* (zo skupín *tblt*, *tblt*) na *u* v pozíciách po všetkých spoluhláskach okrem perných *p*, *b*, *v* (porov. Ripka, 1969, s.69 – 73). Slabičné *l* zostalo v slovách *vlk*, *plní* (často zaznamenané aj s mäkkou výslovnosťou *vľk*, *vľčí*, *plňi*), *mlčac* ai., v ostatných je zmena *l* na *u*: *duhí*, *dužoba*, *tustí*, *žuč*, *tuč!*, *túček*, *kupko*, *sunko*, *žutí*, *stúp* (= stúp), *jabuko*, *bucha*, *prehnutíc*, *suza*, *kúb* (= kľb) atď. Podobne ako v prípadoch asibilácie aj pri tejto zmene sme zaznamenali len čiastočnú tendenciu k výslovnosti s *l*.

Výskyt slabičného *r*, *l* (podľa výsledkov SLA):

- *dlhí* – 94, *duhí* – 64, *dlhí* i *duhí* – 3;
- *žltí* – 98, *žutí* – 60, *žltí* i *žutí* – 3;
- *slnko* – 23, *sunko* – 27, *slunko* – 11;
- *jablko* – 88, *jabuko* – 70, *jablko* i *jabuko* – 3;
- *vlna* – 34, *vľna* – 4, obe formy – 3.

c) Neutralizácia v *na*f je na celom území RD takmer dôsledná. Pred neznelými spoluhláskami na morfológickej hranici, na začiatku slova, vo vnútri aj na konci slova sa tieto spoluhlásky neutralizujú ako iné šumové párové konsonanty: *hňef*, *krv*/*krf* (Rj), *krf* (Či, Fa), (*fčela*, *fták*, (*ftáčence*, *f koľe* a pod. V niektorých prípadoch začiatkové (najmä predložkové) pred neznelou a často aj pred znelou spoluhláskou zaniká: *šaje*, *šetko*, *šeci*, *dovec*, *čera* a pod.

5.3. Tvaroslovie

Na tvaroslovej rovine nesie RN všeobecné črty západoslovenských nárečí. Niektorými znakmi predstavuje nárečie RD samostatnú oblasť v rámci hornotrenčianskych nárečí. V minulosti sa prejavovala väčšia tendencia zo všeobecňovať istý prostriedok na vyjadrenie gramatickej kategórie, v súčasnej situácii sa v RN využívajú viac gramatické tvary (najmä slovesné) spisovného jazyka; toto tvrdenie platí hlavne pre mladú generáciu.

Vo flexii substantív sú v gen. a akuz. pl. mask. prípony *-voch*, *-vov* – *vo*: *mal už modz rokvoch*, *moc chlapvoch*, *pánvoch*, *rodzičvoch/rodičvov*, ale aj *rodziči*, *grajcári*, *tolliari* (Rj), *chlapvov*, *pánvov* (okolité obce), *dožila sa sto rokvo*, *višivanie na kohútikvo* (Fa, Či). V inštr. pl. mask je prípona *-oma* (*s chlapoma*, *s koňoma*) podobne aj pri fem. (*ženoma*); v inštr. sg. fem. je koncovka *-u*, *-ú* (*se mnu*, *s tebu*, *s pravú ruku*, *z ľevú nohu*, *pojal hu ze sebu*, *ze ženu*, *dolialo sa to z vodu*, *s kúpenú brindzu* a pod. – celá RD). V nom. a akuz. sg. neutier je častá prípona *-o* (*mesto*, *srco*, *vajco*, *pleco*). Staršia generácia používa tvar nom. sg. fem. *dracva* (popri *dratva*) aj *dracef*, tiež *mrkef*; lok. sg. subst. fem. *noze*, *ruce*, *macose*, lok. sg. neutr. *oce*, *use* (staršia generácia najmä v Či ešte i dnes). V jazykovom prejave staršej generácie sú podoby nom. pl. mask. *richtária*, gen. pl. neutr. *dziefčeňie* a inštr. pl. mask. *gazdoma*.

Spomenuté podoby z FPRN miznú – v jazykovom prejave strednej a mladej generácie sa už takmer vôbec neobjavujú.

Vo flexii adjektív je v lok. sg. muž. a str. rodu koncovka *-ém* (podľa tvarov iných pádov): *o dobrém sinovi*, *f cudzém/cudziem sa ňehrap*, *hovorel len o zlém* a i. Adjektíva žen. rodu majú koncovku *-ú* (*-iu*): *ze staršiu*, *z dobrú*, *z visokú*, *bol tam s tú mlačiu*. Lok. sg. adjekt. muž. a stred. rodu typu *dobří* má príponu *-em* (*-ém*) podľa tvarov iných nepriamych pádov (*-eho/-ého*, *-emu/-ému*): *bola v druhém stave*, *žil len o vodze a suchém chlebe*, *postavel na Duhém radze* a pod.

Vo flexii zámen prevažujú západoslovenské tvary *já*, *mňa*, *ma*, *se mnú/se mnu*, *s tebu/s tebu*, *ju/hu* a pod.; nom. sg. mask. a fem. 3. os. je *von*, *vona* (RD), nom. pl. 3. os. je *voňi* (RD).

Vo flexii čísloviek sú ustálené tvary *dvaja*, *dva* (pre fem. dve), *tria gazdovia* (Či); gen. číslovky *pät* je *piacich/piatich*, v Či aj *peifich*.

Tvorenie slovesných tvarov je taktiež principiálne zhodné s tvorením príslušných tvarov v západoslovenských, užšie v hornotrenčianskych nárečiach.

V RN je slovesný l-ový tvar *robel*, *robela*, rozšírené sú tvary prítomníka a neurčitku sloves typu *ňesem*, *tučem*, *berem*, taktiež tvary *rozumec*, *šedivet/šedzivec*, *trec*, *zemrec* a pod. s *-e-* v prítomníkovej kmeňotvornej prípone. Záporná podoba slovesa *byť* sa tu používa vo forme *ňeňi som*, *ňeňi si*, *ňeňi*. Tvar 3. os. pl. slovesa *chcieť* má podobu *kcú/chcú* ale aj *chcja/kcia*. Imperatív slovesa *budem* je *buc/budz!* (RD), v Či je tvar *bid!*; imperatív slovesa *ísť* je v sg. *choj!* /*choc!*, vo Fa a Či *choť!*, v 1.os.pl. je v Rj podoba *pome/pojme*, vo Fa a Či *podme/pojme*, v 2.os. pl. má sloveso *ísť* imperatívnu podobu *icce/icté*, často aj *chojce* (Rj) a *choťe* (Fa, Či). Infinitívne prípony sú *-c* (Rj a okolité obce) a *-t* (Fa, Či). Tvar participia prët. akt. slovesa *môcť* – *môžem* má v RD (prevažne v obciach, v meste u staršej menej u strednej generácie) podobu *mvohel*, *mvohla*; participium prët. akt. slovesa *robiť* – *robím* má v blízkych dedinách Rajecká Lesná a Ďurčina podoby *roboľ*, *placol*, *strašol* (často aj s kvantitou), a to bez ohľadu na predchádzajúci konsonant. Zo zložených slovesných tvarov sú v reči staršej generácie pri slovesách typu *volať* – *volám* ešte i dnes živé tvary kodicionálu prët. v podobe *volal bich* v prët. *bol bich volal*. Mladšia generácia (a väčšina strednej) používa príslušné spisovné tvary: *volal bi som*, *bol bi som volal*.

5.4. Tvorenie slov

Princípy tvorenia slov v RN obsahujú črty tvorenia slov v západoslovenských nárečiach. Z niektorých typických znakov spomenieme tvorenie názvov obyvateľských mien príponami *-ec*, *-an/-čan*: *Čičmaňec*, *Fáčkovec*, *Porubec*, *Čerňaňec*; *Rajčan*, *Šujan* a pod., ako aj tvorenie názvov rodín pomocou prípony kolektívnych prívlastňovacích prídavných mien *-ech/-éč*, *-ich*: *Ribár* – *Ribárech*, *Židek* – *Židekách/Židekech*, *Smutný* – *Smutních*, *Ďurčanský* – *Ďurčanskích/Dzurčanských* a i. Podobne sa tvoria mená detí: k pomenovaniu príznačnému pre celú rodinu (utvorenému pomocou prípony *-ech/-éč*, *-ich*) sa pridá muž., resp. žen. hypokoristikum alebo apelatívum: *Cibuľkech Hanka*, *Ribárech Joško*, *Koládech sin* a pod.

Pôvodní obyvatelia Rj majú popri svojom priezvisku obyčajne aj prezývku, ktorá slúži na dešifrovanie označovanej osoby a rozlíšenie občanov toho istého mena. Prezývky nasvedčujú, že vznikli buď od krstného mena hlavy rodiny (*Lajošech*, *Urban*, *Kľemo*), buď od zamestnania nositeľa prezývky (*Štrangár*, *Kolárech*, *Bednár*, *Kordovánik*, *Krkuliar*), alebo sa ňou vyjadrovala niektorá výrazná vlastnosť osoby (*Striga*, *Bachor*, *Havran*, *Stuchlí*, *Škribel'a*). Prezývky sa zväčša dedili, novšie vznikali v priebehu tohto storočia. Zachované písomné záznamy svedčia o tom, že prezývky mali dlhú a pevnú tradíciu. Podľa nich možno spoznať, či ide o starý rajecký rod, pretože príst'ahovaní obyvatelia

prezývky nedostali (bližšie o rajeckých prezývkach p. Smatana, 2000).

Ženy často používajú v dôvernom styku neoficiálne (familiárne) ženské mená, utvorené od priezviska mena manžela. Tvoria sa príponami *-ová* (*Špániková, Jakubiková, Šujanová*) – takto najmä mladá a časť strednej generácie – a *-ka* (*Ribárka, Špánička, Hanuska*) – túto príponu využíva stará generácia a väčšina strednej generácie. V prípadoch, keď nemožno uplatniť slovotvorný model s príponou *-ka*, použije sa v tom istom význame už spomenutá prípona *-ech* (*Anča Lakech, Hana Cibulkech, Tonko Bačech*).

5.5. Z lexiky

Lexiku mesta a okolia formovala mimoriadne rozvinutá tradícia remesiel a dobre rozvinuté tie formy poľnohospodárstva a chovu dobytka, ktoré dovoľovalo prírodné prostredie regiónu. Stará sociálna štruktúra mesta výrazne vplývala na bohatosť i rôznorodosť lexiky. Dodnes sú v zachovaných remeselníckych (zväčša terminologických) výrazoch zakonzervované najstaršie typické črty nárečia. Je zaujímavé, že popri nových terminologických výrazoch sa vo všetkých pracovných odvetviach využíva aj stará terminologická vrstva lexiky. Na druhej strane sa do PFRN vnášajú nové lexikálne prvky, ktoré sa často hláskoslovne prispôsobujú domácej nárečiu. Tieto nové výrazy nie sú charakteristické len strednú a mladú generáciu, ale prenikajú aj do lexiky najstaršej generácie.

V SLA mali respondenti uviesť niekoľko slov (slovných spojení) a ich významov, ktoré považujú za typické pre RN. Odpoveď na túto otázku neuviedlo 45 respondentov (= 27,7 %) a to najčastejšie z dôvodu neznalosti (vyznačili odpoveď „neviem“), ale aj nedôslednosti či neuvážovania nad odpoveďou (odpoveď „nerozmysľal/-a som nad tým“). Rajčania (žijúci a zároveň pracujúci v meste) si často nevedomujú nárečové prvky obsiahnuté vo vlastnom jazykovom prejave, nepocitujú ich ako niečo zvláštne, atypické. Používanie nárečových prvkov (nárečia) je pre rodákov z nárečovej oblasti prirodzené a samozrejme. Tradícia miestneho nárečia, ktoré bolo v minulosti pre väčšinu tamojších obyvateľov výlučným (jediným) nástrojom každodennej bežnej komunikácie, je dodnes citeľná a veľmi silná najmä v neoficiálnom dorozumievacom styku. Hovoriaci RN však stále viac (pravdepodobne pod vplyvom masmédií) uvažujú o rozdieloch medzi nárečovými a spisovnými formami a dokážu ich rozlíšiť.

5.5.1. Ako typické rajecké nárečové výrazy, slovné či vetné spojenia uvádzali reprezentanti najstaršej generácie najmä kontaktné opytovacie i rozkazovacie formulky (frázy) bežné v každodennom dorozumívaní (*gdze si bol?, načo sce tam boli?, prídzi nás pozrec!, jako sa máce?, na hanbu sveta!...*) a oznamovacie výpovede typu *bívam pri koscele, tato sú v roboce, idzeme do rínku* a pod.

Značne frekventované boli aj jednotlivé slová, a to najmä slovesá (v rôznych tvaroch): *pôš* (= pôjdeš), *ňepôš*, *póm* (= pôjdem), *robel*, *chľapňem*, *mlácic* a pod. a podstatné mená časté aj v spisovnom jazyku (bez uvedenia významu, napr. *humno, stvol*). Mnohé z nich napísali respondenti s charakteristickými asibilačnými prvkami (*cetka, cma, poscel, lokec, dzeci, mlácic, smeci*), so zmenou *l* na *u* (*stúp* = stúp, *chup, jabuko*) i s ďalšími typickými nárečovými javmi (*lokec, cinter, ve vreci,*

v kľeci, masiar a i.). Ako typické nárečové slová sú uvádzané aj slová cudzieho (najčastejšie nemeckého) pôvodu: *rínek, ratúz, zoft, furt, dach* a pod.

Niektoré lexikálne jednotky (slovné spojenia) respondenti sami vysvetľujú: *halapatki* (= ženské topánky na vysokom podpätku, lodičky), *haluški s prpu* (= zemiakové jedlo s haluškami), *macenie* (= jedlo zo zemiakov a múky) a pod.

Pre najstaršiu generáciu je najťažšie posúdiť/ohodnotiť jazykovú stránku vlastného prejavu a určiť typické nárečové znaky, lebo tie sú vlastne súčasťou bežného dorozumievania starších ľudí. Zástupcovia tejto generácie s vyšším vzdelaním však jasne rozlišujú dva systémy vyjadrovania: spisovný a nárečový.

5.5.2. Odpovede reprezentantov strednej generácie boli v mnohom podobné odpovediam predchádzajúcej skupiny: *čo robíte ve fabrike?, chodzí ako ceľa, jazdzel na bicikli, ľecel ako eroplán, čo stojíš ako stúp!?, mám štiricadz rokvoch; kibel', kastról', rínek, ujco, ridikel'* (= kabelka), *kisel'ica* (= kyslá zemiaková polievka), *obarec, vochterek, sofki* a pod.

Repertoár typických nárečových výrazov (slov, slovných spojení, viet), ktorý uviedli členovia strednej generácie, sa príliš neodlišuje od repertoáru najstaršej generácie. Predsa však je „sortiment“, príslušníkov tejto skupiny je na jednej strane pestrejší o novšie výrazy (často prispôbované fonologickému alebo morfológickému systému nárečia), ktoré už táto skupina hodnotí ako príznakové (stará generácia ich ako príznakové nevníma), no na druhej strane je ochudobnený o staré nárečové výrazy zo slovníka najstarších obyvateľov RD.

Zástupcovia strednej generácie zreteľnejšie pocitujú rozdiely medzi spisovnou normou a nárečím – práve u nich dochádza vari najčastejšie ku kontaktu a konfrontácii týchto jazykových pól, nie sú však schopní definitívne sa zbaviť niektorých pevne zakotvených nárečových znakov. Miera ich využitia závisí od vzdelania hovoriaceho, od miesta jeho narodenia, zamestnania a pod.

5.5.3. Najmladší respondenti okrem výrazov uvedených predchádzajúcimi generáciami vypísali v tomto bode SLA rozličné novšie výrazy, zväčša také, ktoré sa zvyčajne charakterizujú ako nespisovné, oni ich však označili ako nárečové: *chemodroga* (= drogéria), *skampolo* (= ľahké letné tričko), *technokov* (= obchod so železiarskymi potrebami), *fajermúr* (= štítový múr), *tégel*, *trafika, motor* (= auto), *foter, rínok* (menej *rínek*), *ringešpír* (= kolotoč); *kámoška, makaj, bacha* (mládežnícky slang); *šichta, fajront, oldomáš* a i.

Aj o mladej generácii platí tvrdenie, že si vo vedomí uchováva niektoré výrazy s typickými hláskoslovnými a tvaroslovnými znakmi RN: *rínok* (popri staršom *rínek*), *cetka, aľe ic!*, *ti cela!*, *žufaňa, blinda* (= hrča), *gánek, kibel', ratúz, koscel, sunko, cma, jabuko, vidzel som susedoch, dzeci, stromek, šporhel', vreco, hodzina, zadusic, chrbet* a pod.

Najmladšia generácia si plne uvedomuje rozdiely medzi spisovným a nárečovým pólom. Nárečový pól aj u tejto generácie ostro rezonuje a často sa úspešnejšie presadzuje oproti spisovnému pólu, a to v závislosti od vzdelania, prostredia komunikácie, od komunikačnej situácie a pod. Niekedy však ani také prostredie ako škola, kde je spisovné vyjadrovanie relatívne najdôslednejšie, nedokáže determinovať a zmazať prvky nárečových návykov. Tvrdenie platí najmä o deťoch pri-

chádzajúcich do školy z okolitých obcí, ale aj o deťoch, ktorých rodičov charakterizujú určité sociálne parametre (miesto narodenia, vzdelanie, zaradenie v zamestnaní a pod.).

6. Záver

Súčasnú jazykovú situáciu v Rajci charakterizuje vývinová dynamika na všetkých jazykových rovinách, predovšetkým v hláskosloví a lexike. Používateľ rajeckého nárečia si pri bežnej komunikácii vytvára individuálny súbor výrazových prostriedkov, ktorý nesie základné znaky PFRN, no v mnohých prípadoch prekračuje jeho hranice. Najstaršia generácia je stále nositeľom tej formy jazykového prejavu, ktorá sa najmenej vzdialila od pôvodného nárečia; aj do nej už však prenikajú smerom od strednej a mladej generácie novšie prvky, najmä lexikálne, ktoré sa postupne hláskoslovne adaptujú pôvodnému nárečiu. Modelu ideálnej normy nárečia – teda PFRN – sa približuje aj relatívne nemigrujúca časť strednej a mladej generácie, zväčša spomedzi robotníkov, učňov a pracujúcich v poľnohospodárstve. Tieto sociálne vrstvy sú spolu s najstaršími obyvateľmi RD naďalej nositeľmi mierne modifikovaného pôvodného nárečia, čiže formovanej podoby rajeckého nárečia. Od ideálnej nárečovej normy sa najviac vzdaluje vysokoškolsky a stredoškolsky vzdelaná stredná a mladá generácia. Jej členovia používajú v polooficiálnych a neformálnych komunikačných situáciách bežnú hovorenú slovenčinu viac alebo menej poznačenú niektorými výraznými črtami PFRN, profesiovým zameraním, prejavmi sociálnych skupín, v ktorých sa pohybujú, znakmi prostredia, v ktorom dlhší čas pôsobil, a pod. Od PFRN sa najviac odkláňajú pracovníci kultúry a školstva. Prostredníctvom nich prenikajú do ideálneho modelu tradičného nárečia, do všetkých jeho jazykových rovin nové, relatívne spisovné i spisovné prvky.

Náš výskum potvrdil všeobecnú tendenciu k mierne dominantnému, nie však výlučnému postaveniu spisovného jazyka v oficiálnych komunikačných sférach a dominantné postavenie nárečia v súkromnej komunikačnej sfére a v jazykovom styku so staršou generáciou.

V súčasnosti je v meste proces ústupu nárečových prvkov výraznejší ako v okolitých obciach. Zároveň však môžeme konštatovať, že model aktuálneho jazykového systému (FPRN) dôsledne neakceptuje také zásadné

vonkajšie vplyvy, ktoré by boli v rozpore s jeho štruktúrnymi potrebami. Dynamické zmeny tradičnej formy nárečia (PFRN) i jeho pomalá a postupná transformácia do FPRN v žiadnom prípade nenaznačujú zánik dialektu. Nárečie je v niektorých konkrétnych komunikačných situáciách veľmi frekventované a jeho jestvovanie sa v mnohých prípadoch nedá funkčne nahradiť.

Literatúra:

- KRČMOVÁ, M.: *Běžně mluvený jazyk v Brně*. Brno, Univerzita J. E. Purkyně 1981. 198 s.
- PATRÁŠ, V.: *Hovorená podoba slovenčiny v Banskej Bystrici*. Kandidátska dizertačná práca. Bratislava, Jazykovedný ústav L. Štúra SAV 1990. 274 s.
- RIPKA, I.: *Slabičné l v trenčianskych nárečiach*. In.: *Jazykovedné štúdie*. 10. Štolcov zborník. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1969, s. 69 – 74.
- SLANČOVÁ, D.: *Anketový prieskum postojov k jazyku*. *Slovenská reč*, 55, 1990, s. 3 – 19.
- SMATANA, M.: *Špecifiká jazykovej situácie v nárečovej oblasti Rajca (teoreticko-metodologická inštrukcia)*. *Slovenská reč*, 55, 1990, s. 213 – 221.
- SMATANA, M.: *Sociolingvistická anketa a jej využitie pri výskume súčasnej jazykovej situácie v konkrétnej nárečovej oblasti (na materiáli nárečia Rajeckej doliny)*. In.: *Varia*. I. Bratislava, Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV 1992, s. 77 – 82.
- SMATANA, M.: *Jazyková situácia v Rajci*. Kandidátska dizertačná práca. Bratislava, Jazykovedný ústav L. Štúra SAV 1995. 208 s. + 11 príloh.
- SMATANA, M.: *Živé osobné mená v Rajci*. In.: *Spravidajca mestského múzea*. Mestské kultúrne stredisko Rajec v spolupráci s Mestským múzeom a Rajeckou muzeálnou spoločnosťou, 2000, roč. VIII, s. 12 – 15.
- ŠTOLC, J. a kol.: *Atlas slovenského jazyka*. I. *Vokalizmus a konsonantizmus*. Časť prvá. *Mapy*. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1968. 314 s. – Časť druhá. *Úvod – komentáre – materiály*. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1968. 200 s.

AUTORI ČLÁNKOV

MUDr. Karol Kříž (1959), vyštudoval na Lekárskej fakulte v Martine, člen Slovenskej entomologickej spoločnosti.

Mgr. Jana Paulínyová (1967), absolventka Pedagogickej fakulty v Nitre. Pracuje ako pedagóg na I. stupni MZŠ Rajec. Od roku 2001 kronikárka mesta.

RNDr. Ružena Rybáriková (1954), absolventka Prírodovedeckej fakulty UK v Bratislave. V súčasnosti sa venuje inžinierskej geológii a posudzovaniu vplyvov na životné prostredie.

PaedDr. Miloslav Smatana, CSc. (1959), absolvent FF UK v Bratislave, pracuje v Jazykovednom ústave SAV v Bratislave.

RNDr. Eva Stanková (1979), absolventka Fakulty prírodných vied UMB v Banskej Bystrici, v súčasnosti je doktorkou Katedry krajinskej ekológie Prírodovedeckej fakulty UK v Bratislave.

